

و علوم حدیث، تاریخ و ادب را از استادان گوناگون فراگرفت. در آن جا با علویان اختلاف یافت و به بغداد، پایتخت خلافت عباسی، کوچ کرد.^۱ فؤاد سزگین این مهاجرت را پیش از وفات اسحاق موصلی (م. ۲۳۵ق.) دانسته؛ زیرا زبیر در بغداد با این دانشور دیدار کرده^۲ و دیگر بار به مدینه بازگشته است. سپس به مکه رفته و در سال ۲۴۲ق. قاضی آن شهر شده است. در ۲۵۶ق. درگذشته و در قبرستان حجون همان شهر دفن گشته است.^۳ پدرش بکار بیش از ۱۲ سال حکمران مدینه بوده است.^۴ زبیر در رویداد محنت خَلْقِ قرآن، رویکردی میانه و زیرکانه در پیش گرفت^۵ و در پاسخ به پرسش اسحاق بن راهویه، هر دو دیدگاه، یعنی رویکرد رسمی خَلْقِ قرآن و نیز غیر مخلوق بودن قرآن به باور محدثان، را بدعت خواند. شاید دلیل او آن بود که این مفاهیم و اوصاف در سنت و نص صحیح اسلامی نیامده‌اند.

زبیر از مشایخی چون محمد بن حسن بن زبّاله، سفیان بن عیینه، ابوالحسن مدائنی و ابن ابی قُدَیکَ بهره گرفت. برخی از شاگردان شناخته شده او عبارتند از: ابن ماجه قزوینی،

اسلام: رسول جعفریان، قم، انصاریان، ۱۳۸۷ش؛ المناسک و اماکن طرق الحج: ابواسحاق الحرّبی (م. ۲۸۵ق.)، به کوشش حمد الجاسر، ریاض، دار الیمامه، ۱۴۰۱ق؛ نور علم (فصلنامه): قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه؛ وفاء الوفاء: السمهودی (م. ۹۱۱ق.)، به کوشش السامرائی، مؤسسه الفرقان، ۱۴۲۲ق؛ و فیات الاعیان: ابن خلکان (م. ۶۸۱ق.)، به کوشش احسان عباس، بیروت، دار صادر.

علی احمدی میرآقا

اخبار المدینه زبیر بن بکار: از منابع

کهن و گمشده مدینه شناسی، منسوب به زبیر بن بکار (۱۷۲-۲۵۶ق.)

محتوای این کتاب که در بیان تاریخ، مکان‌ها و رخداد‌های تاریخی مدینه است، از مجموع نقل شده‌ها و گزارش‌های کتاب‌های بعدی به دست می‌آید. انتساب اخبار المدینه به زبیر بن بکار قطعی نیست و در صورت پذیرش این نسبت، نمی‌توان ثابت کرد که آن چه در منابع به این اثر نسبت یافته، از دیگر آثار مدینه‌شناختی او گزارش نشده باشد.

ابوعبدالله زبیر بن بکار بن عبدالله قرشی اسدی مکی از نوادگان زبیر بن عوام، صحابی شناخته شده، و از راویان اخبار و انساب و ادب است. در سال ۱۷۲ق. در مدینه زاده شد

۱. تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۴۶۸.

۲. تاریخ التراث العربی، مج ۱، ج ۲، ص ۱۴۷.

۳. الفهرست، ص ۱۲۳؛ المنتظم، ج ۱۲، ص ۱۱۲.

۴. جمهره انساب العرب، ص ۱۲۳.

۵. الدر الثمین، ص ۳۷۲.

ابوبکر بن ابی‌الدنیا، و اسماعیل بن عباس وراق.^۱ محدثان اهل سنت او را از ثقات دانسته و بر اعتبار و منزلت روایی وی تصریح کرده‌اند.^۲

زبیر از کارگزاران دستگاه عباسی بود. نگارش کتاب *الموفقیات* در قصه‌های تاریخی - اخلاقی به نام الموفق فرزند متوکل عباسی، نشانه این واقعیت است. از دیگر آثار وی، *اخبار العرب و ایامها، نسب قریش و اخبارها، اخبار الأوس و الخزرج، نوادر المدینین، العقیق و اخباره* و شماری تک‌نگاشته موضوعی درباره شاعران حجاز، شایسته ذکرند^۳ که تنها بخش‌هایی از برخی باقی‌مانده و منتشر شده است. بروکلمان و سزگین نشانی دست‌نوشته‌های این کتاب‌ها را شناسایی کرده‌اند.^۴

بر خلاف گزارش برخی منابع معاصر^۵ در *الفهرست* ابن ندیم، کتابی با نام *اخبار المدینه* در میان آثار زبیر بن بکار یاد نشده است. ابن ندیم در میان ۳۰ اثر از وی، به *نوادر المدینین و العقیق و اخباره* درباره چاه‌ها، وادی‌ها و

قصرهای منطقه عقیق مدینه اشاره کرده^۶ و همین گزارش در متون بعدی تکرار شده است.^۷ در سده نهم ق. ابن حجر (م. ۸۵۲ق.) در گزارش‌های مربوط به صحابه مدنی و رخدادهای مدینه، به متون مدینه‌شناسی بسیار مراجعه کرده و گزارش‌هایی بی‌واسطه از *اخبار المدینه* زبیر بن بکار آورده است.^۸ سخاوی (م. ۹۰۲ق.) نیز در فهرست کتاب‌های مدینه به اثری از زبیر بن بکار اشاره کرده که احتمالاً همان اثری است که در کتاب‌شناسی‌های جدیدتر با عنوان *اخبار المدینه* شناخته می‌شود. خواه این سه عنوان، یک کتاب و دارای موضوع واحد باشند و خواه آن‌ها را گوناگون تلقی کنیم، جز گزیده‌ها و اقتباس‌ها، نسخه‌ای از هیچ یک بر جای نمانده یا به دست نیامده است.

درباره این کتاب، دو ابهام اساسی وجود دارد: ۱. آیا *اخبار المدینه، نوادر المدینین و العقیق* در واقع یک اثرند یا چند اثر که در سده‌های بعد، با جابه‌جایی مباحث، در نظر نویسندگان آمیختگی یافته و ماهیت ویژه خود را از دست داده‌اند؟ بر پایه احتمال دوم، آن چه از زبیر بن بکار در *المناسک* حربی و *معجم الادبای حموی* و دیگر مآخذ، بدون

۱. تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۴۶۷؛ تهذیب الکمال، ج ۶، ص ۲۶۹-۲۷۰؛ روضات الجنات، ج ۳، ص ۳۷۱-۳۷۲.
۲. الفقات، ج ۸، ص ۲۵۷؛ تاریخ بغداد، ج ۸، ص ۴۶۹.
۳. الفهرست، ص ۱۲۳-۱۲۴؛ الدر الثمین، ص ۳۷۱؛ نک: الاغانی، ج ۱، ص ۳۶۱، ۳۹۲، ۳۹۶.
۴. تاریخ الادب العربی، مج ۲، ج ۳، ص ۴۱؛ تاریخ التراث العربی، مج ۱، ج ۲، ص ۱۴۷-۱۴۹؛ ایضاح المکنون، ج ۲، ص ۶۰۷.
۵. معجم ما لف عن المدینه، ص ۲۶.

۶. الفهرست، ص ۱۲۳؛ ایضاح المکنون، ج ۲، ص ۳۱۴.

۷. الدر الثمین، ص ۳۷۱.

۸. الاصابه، ج ۳، ص ۴۷۱؛ ج ۴، ص ۲۷۸-۲۷۹، ۴۴۸.

جز دو گزارش کوتاه درباره اراضی بنی مغاله و خذیله و مؤذن مسجد احزاب، گزارشی نیاورده و در دیگر موارد اشاره کرده که زبیر آن‌ها را از ابن زباله برگرفته است.^۱ سمهودی به کتاب *العقیق فی المدینه زبیر بن بکار* درباره چاه‌ها، وادی‌ها و قصرهای منطقه عقیق توجه ویژه کرده و بخش‌هایی از آن را گزارش و تلخیص نموده است.^۲

به درستی روشن نیست که کتاب *اخبار المدینه* تا چه هنگام در دسترس بوده و از کدام زمان گم شده است. ابواسحاق حربی (م. ۲۸۵ق.) از هم‌روزگاران زبیر بن بکار نخستین کسی است که آگاهی‌های تاریخی - جغرافیایی او را با واسطه یحیی بن حسن علوی (م. ۲۷۷ق.) گزارش کرده است.^۳ این گزارش‌ها درباره اقطاع پیامبر به صحابه، افزوده بنای مسجدالنبی به دست ولید بن عبدالملک، مکان و موقعیت قبر فاطمه زهرا (ع)، قبر پیامبر (ص)، توصیف جزیره العرب و گزارش از دو روستا به نام‌های بُناج و حمی ضریه است.

البکری (م. ۴۸۷ق.) در وصف‌های جغرافیایی و مفهوم‌شناسی جای‌ها بدون اشاره به *اخبار المدینه*، گزارش‌هایی بیشتر از زبیر بن

اشاره به نام کتاب، گزارش شده، شاید از مباحث گوناگون این سه کتاب هم‌موضوع و نه تنها از *اخبار المدینه* برگرفته شده باشد. شاهد دیگر بر آمیختگی و یکسانی مباحث این کتاب‌ها، یاد نشدن نام *اخبار المدینه* در *الفهرست* ابن ندیم و کتاب‌شناسی‌های بعد است. این که ابن حجر (م. ۸۵۲ق.) از *اخبار المدینه* زبیر بن بکار گزارش کرده، شاید پس از آمیختگی میان *اخبار المدینه* زبیر و ابن زباله از جانب کسانی باشد که ابن حجر را دچار این خطا کرده‌اند.

زبیر بن بکار در مدینه‌شناسی شاگرد ابن زباله (م. حدود ۲۰۰ق.) است و معمولاً گزارش‌هایی که در متون به طور مسند و مسلسل از زبیر بن بکار آورده شده، به ابن زباله می‌رسد. از این رو به نظر می‌رسد زبیر صرفاً بازگوینده *اخبار المدینه* ابن زباله است و اثری مستقل در تاریخ مدینه نوشته است. یک شاهد این سخن آن است که زبیر همه کتاب *ازواج النبی* ابن زباله را روایت کرده و این کتاب در منابع به نام زبیر ثبت شده است. بررسی این گونه گزارش‌ها نشان می‌دهد که زبیر بن بکار در مباحث مدینه‌شناسی و سیره و مغازی، نقش راوی ابن زباله را دارد. دلیل دیگر آن است که سمهودی (م. ۹۱۱ق.) که معمولاً متون تخصصی و کهن مدینه‌شناسی را گزارش می‌کند، از *اخبار المدینه* زبیر بن بکار

۱. نک: وفاء الوفاء، ج ۱، ص ۳۴، ۳۷۹؛ ج ۴، ص ۹.

۲. نک: وفاء الوفاء، ج ۱، ص ۱۴۷، ۲۰۸.

۳. نک: المناسک، ص ۳۶۷، ۳۶۹، ۳۷۹، ۴۲۵، ۵۳۲، ۵۸۹، ۵۹۴.

بکار آورده است^۱؛ مانند معناشناسی حجاز، گزارش درباره منطقه اُثَبه در بقیع، منطقه اُکُحُل در مدینه دارای نخل بسیار، وادی اِضْم و اُکاجِل، تاریخ چاه بدر، خبر از قریه جَثجائْه و جُرْف در مدینه، وادی حرسان بنی عجلان، وادی خَرَّار، شناسایی جبل عَیر و روستای فُرع، وادی لُقف و راه نَقم و وادی یَلیل. یاقوت حموی (م. ۶۲۷ق.). قلمروها و منطقه‌های جغرافیایی گمنام مدینه را به واسطه گزارش‌های ابن زبیر، فراوان شناسایی و معرفی کرده است.^۲ کتاب مهم دیگر که گزارش‌های ابن بکار را به شکل مستند آورده، *الدرة الثمینه ابن نجار* (م. ۶۴۳ق.) است. منشأ ابن زباله‌ای کتاب زبیر، در این اثر کاملاً هویدا است؛ زیرا در سند همه گزارش‌های ابن نجار از زبیر، نام محمد بن حسن بن زباله دیده می‌شود.^۳ فیروزآبادی (م. ۸۱۷ق.). باب دوم^۴ *المغانم* را از کتاب زبیر و آثار دیگر گزارش می‌کند. مطالب این باب در بیان تاریخ نخستین ساکنان مدینه، درگیری اوس و خزرج با یهودیان، معرفی دژهای مدینه، ارتباط قبایل و

گروه‌ها، موقعیت منازل و محلات مدینه، و نیز خانه‌های پیرامون مسجد النبی ﷺ است. برخی از مطالعه این گزارش‌ها به این نتیجه رسیده‌اند که فیروزآبادی کتاب زبیر را دیده و به آن دسترسی داشته است.^۵ احمد بن عبدالحمید عباسی (سده دهم) نیز در باب دوم *عمدة الاخبار* همین آگاهی‌ها را از کتاب زبیر گزارش کرده است که نشان می‌دهد یا کتاب زبیر را در اختیار داشته یا آن را عیناً از *المغانم* برگرفته است.^۶ در همین کتاب، در جای‌های گوناگون ضمن شناسایی جای‌ها، نام‌ها و رخدادهای کهن از دانش تاریخی زبیر بن بکار، گزارش‌هایی آمده است.^۷

از مجموع اخبار اقتباس شده تاریخ‌نگاران و تراجم‌نگاران و مدینه‌شناسان از زبیر بن بکار در موضوع مدینه، می‌توان به این نتیجه دست یافت که تاریخ‌نگاری وی بر مبنای شیوه مورخان مدنی است. شعر و ادب و نسب و تاریخ در این گونه گزارش‌ها به هم آمیخته‌اند و نشانه‌های تاریخ‌نگاری قبایلی و جمع و تدوین روایات در کارهای او آشکارند. وی از روایت‌های کهن‌تر، زمینه‌ای تاریخی فراهم کرده، مشاهدات خود را در آن‌جای داده و به مکان‌ها و جای‌های ناشناخته و روستاهای دور

۱. معجم ما استعجم، ج ۱، ص ۹، ۱۴، ۹۷، ۱۶۵؛ ج ۲، ص ۸۰، ۱۱۲، ۱۱۸، ۲۲۶؛ ج ۴، ص ۸۸

۲. معجم البلدان، ج ۱، ص ۱۱۱، ۳۰۰-۳۰۱؛ ج ۳، ص ۸۹، ۱۴۵؛ ج ۴، ص ۷۳، ۲۵۰

۳. *الدرة الثمینه*، ص ۶۰، ۹۷، ۱۵۸، ۱۷۱، ۱۸۲؛ نک: *اتحاف الزائر*، ص ۱۰۳، ۲۵۳، ۲۶۶، ۲۶۷

۴. نک: *المغانم المطابه*، ج ۱، ص ۱۹۷-۲۶۰

۵. *المغانم المطابه*، ص ع، «مقدمه»

۶. *عمدة الاخبار*، ص ۳۶-۴۴

۷. *عمدة الاخبار*، ص ۱۵۱، ۱۷۳، ۱۷۵، ۱۸۲، ۱۸۴، ۱۹۲، ۴۴۵

روضات الجنات: محمد باقر خوانساری، بیروت، دار الاسلامیه، ۱۴۱۱ق؛ عمدة الاخبار: احمد بن عبدالحمید عباسی (قرن ۱۰ق.)، مدينه، المكتبة العلميه؛ الفهرست: ابن ندیم (م. ۳۸۰ق.)، به كوشش رضا تجدد؛ معجم البلدان: الحموی (م. ۶۲۶ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۳۹۹ق؛ معجم ما استعجم: عبدالله البکری (م. ۴۸۷ق.)، به كوشش جمال طلبه، بیروت، دار الكتب العلميه، ۱۴۱۸ق؛ معجم ما الف عن المدينة المنوره: عبدالرزاق فراج الصاعدي، جده، المكتبة القصرية الذهبية، ۱۴۱۷ق؛ المغانم المطابه: محمد الفيروزآبادی (م. ۸۱۷ق.)، به كوشش حمد الجاسر، رياض، دار اليمامة، ۱۳۸۹ق؛ المناسك و اماكن طرق الحج: ابواسحاق الحربي (م. ۲۸۵ق.)، به كوشش حمد الجاسر، رياض، دار اليمامة، ۱۴۰۱ق؛ المنتظم: ابن جوزی (م. ۵۹۷ق.)، به كوشش محمد عبدالقادر و ديگران، بیروت، دار الكتب العلميه، ۱۴۱۲ق؛ وفاء الوفاء: السمهودی (م. ۹۱۱ق.)، به كوشش السامرائی، مکه، مؤسسة الفرقان، ۱۴۲۲ق.

علی احمدی میرآقا

اخبار المدينه علوى: از منابع گمشده

در تاريخ محلی مدينه، اثر يحيى بن حسن حسینی عقیقی علوی (۲۱۴-۲۷۷ق.)

بر پایه مجموع بخش‌های باقیمانده، موضوع این کتاب، تاریخ مسجدالنبی و دیگر مکان‌ها و مساجد مدينه و گزارش‌هایی درباره توسعه‌ها

مدينه سفر کرده، نام‌ها و ویژگی‌های آن‌ها را ثبت و ضبط نموده است. بخشی از آگاهی‌های او درباره مناطق ناشناخته و دور از دسترس مدينه، در کتاب‌های جغرافیایی مانند معجم ما استعجم و معجم البلدان بازتاب یافته‌اند.

◀ منابع

اتحاف الزائر: ابن عساکر (م. ۶۸۶ق.)، به كوشش مصطفى عمار، مركز بحوث و دراسات المدينه، ۱۴۲۶ق؛ الاصابه: ابن حجر العسقلانی (م. ۸۵۲ق.)، به كوشش عبدالله عبدالمحسن، قاهره، مركز البحوث و الدراسات، ۱۴۲۹ق؛ الاغانی: ابوالفرج الاصفهانی (م. ۵۷۶ق.)، به كوشش علی مهنا، بیروت، دار الكتب العلميه، ۱۴۰۷ق؛ ایضاح المكنون: اسماعیل پاشا البغدادی (م. ۳۳۹ق.)، بیروت، دار احیاء التراث العربی؛ تاريخ الادب العربی: كارل بروكلمان، قم، دار الكتاب الاسلامی، ۱۴۲۹ق؛ تاريخ التراث العربی: فؤاد سزگین، ترجمه: فهمی، قم، مكتبة النجفی، ۱۴۱۲ق؛ تاريخ بغداد: الخطيب البغدادی (م. ۴۶۳ق.)، به كوشش عبدالقادر، بیروت، دار الفكر، ۱۴۱۷ق؛ تهذيب الكمال: المزی (م. ۷۴۲ق.)، به كوشش احمد علی و حسن احمد، بیروت، دار الفكر، ۱۴۲۱ق؛ الثقات: ابن حبان (م. ۳۵۴ق.)، الكتب الثقافيه، ۱۳۹۳ق؛ جمهرة انساب العرب: ابن حزم (م. ۴۵۶ق.)، به كوشش عبدالسلام، قاهره، دار المعارف؛ الدر الثمین فی اسماء المصنفین: ابن ساعی (م. ۶۷۴ق.)، به كوشش احمد شوقی و محمد سعید، تونس، دار الغرب الاسلامی، ۱۴۳۰ق؛ الدرّة الثمینة فی اخبار المدينه: محمد بن محمود النجار (م. ۶۴۳ق.)، به كوشش صلاح الدین، مركز بحوث و دراسات المدينه، ۱۴۲۷ق؛